

РИЛСКИЯТ МАНАСТИР И ГРАД САМОКОВ – МОДЕЛИ НА КОМУНИКАЦИЯ

Константин Рангочев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“

1.0. В статията се разглеждат основни модели на фолклорна комуникация между град Самоков (Самоковския регион) и Рилския манастир – въпрос, който досега не е бил предмет на сериозен научен анализ. По-тясно разглеждано това е процесът на активно взаимодействие между жителите на Самоковско и риломанастирското монашеско братство.

2.0. Пространството на комуникацията.

2.1. Известно е, че Самоков е митрополитски център, а Рилският манастир¹ се намира в територията на неговата митрополия. Разпространеното мнение сред научните среди, че град Самоков е митрополитски център от XVI в. (Темелски 2000: 153–170), се нуждае от съществено коригиране. Широкомасщабните археологически проучвания и разкопки, направени в местността *Шишиманово кале*² в периода 2004–2010 г. от археолога В. Хаджиангелов от ГИМ – Самоков и финансирани от Община Самоков, оборват това заключение, като дават съществена нова информация по разглеждания проблем (Хаджиангелов 2006а: 384–386). По време на разкопките са открити

¹ Рилският манастир има статут на стравропигиален манастир.

² *Шишиманово кале* се намира на около 3 км над гр. Самоков в югозападна посока (до с. Доспей) и се ситиуира на северозападния склон на Лъкатишка Рила до водослива на реките Бели и Черни Искър. На това място се събират и разделят няколко пътя, които осъществяват комуникацията между Тракийската низина и долините на реките Места, Струма и Вардар. Освен това този кръстопът, който е охраняван от няколко крепости – *Шишиманово кале*, *Петрова църква*, *Продановско кале*, *Белчинско кале*, е и входът за най-големия проход през Рила планина – *Демир капия* (Моллов 2001). Този проход върви по долината на река Бели Искър и осъществява връзката между Самоковската котловина и долината на река Бяла Места, а във високите части на Рила има разклонения към днешните Дупница, Рилския манастир (долината на река Рилска) и Кочериново, Благоевград и пр. (Рангочев 1999: 97–100)

(до сега!) две църкви: една вътре в крепостното пространство и една извън куртната на крепостта. Разкритата извън крепостта църква е епископска базилика със синтрон³ в олтара и е датирана от Хаджиангелов в периода V–VI в. сл. Р. Хр. (Хаджиангелов 2010: 101–105) – т.е. на *Шишманово кале* може би се разкрива и град с крепост, и манастирски комплекс (Хаджиангелов 2006б: 18–82). Важно значение има и фактът, че в района на крепостта не е открит голям градски некропол, а само няколко погребения (вероятно на свещенослужители) в храмовите пространства. Много вероятно е известната самоковска *Бельова църква*⁴ със своя огромен некропол да е изпълнявала функцията на гробищен храм на предосманския Самоков. Още повече, че гледана от *Шишманово кале* тя отговаря на изискванията на българската култура за ситуирането на гробищен храм с гробище – намира се от другата страна на река (*Шишманово кале* е на левия бряг на р. Искър, а *Бельова църква* – на десния). От своя стана, А. Калоянов обвързва *Шишманово кале* с голям предхристиянски култов комплекс, останал в народната памет като *Влайчево*. Очевидно мястото е изключително знаково и натоварено с важни религиозни функции още от първите векове след Р. Хр., които след това са пресемантизирани от християнска гледна точка (Калоянов 2003: 53–56). Трябва да се подчертае, че по-късно, в периода на византийското владичество (XI–XII в.), значението и функцията точно на такива (пред) християнски култови центрове се актуализира и засилва. С голяма степен на сигурност може да се твърди, че в периода IV–XIV в. (от Късната античност до османското завладяване на българските земи) в Самоковско има мощен сакрален център, който първоначално е предхристиянски (езически), впоследствие – християнски и управляван от епископ. В подкрепа на това заключение идват сведенията

³ Синтрон (гръц. Συμβρόνιον — ‘съпрестолие’). Пейка за духовенството, изградена до главната апсида на храма. В раннохристиянски времена (до IV в.) в центъра на апсидата на храма поставяли кресло/трон за епископа, а по-късно добавяли и пейки за презвитерите. След IV в. креслото на епископа и синтронът стават каменни (Синтрон 2012). В съчиненията на св. Симеон Солунски синтронът се асоциира с Възнесението Христово (Демус 2012, бел. 13).

⁴ *Бельова църква* днес се намира на 1 км Ю от гр. Самоков.

за откритият синтрон в едната от проучените църкви на *Шишманово кале*. Наистина не е известно името на епископ, който да е резидирал в този район през IV–VII век, но меродавна остава възможността на *Шишманово кале* да е съществувало седалище на хорепископ.

2.2. Пътищата в региона. В Самоковската котловина има два важни кръстопътя, които са сакрално маркирани с царски гробове. Това са гробовете на цар *Иван Шишман / Касъм ефенди* на *Шишманов връх* до с. Доспей и (цар) *Георги / Хъдрелез* в *Баба кория* до някогашното с. Чамурлий (по-късно Шишманово, дн. под водите на яз. Искър) (Рангочев 2011а). Първият кръстопът е на мястото, където се пресичат пътищата **София – Самоков – Разлог (долината на река Места)** и **с. Костенец – Самоков – Дупница**⁵ при *Шишманово кале (Шишманов връх)*. На втория (до с. Шишманово) се кръстосват **София – Самоков – Разлог (долината на река Места)** и **Ихтиман – Самоков – Радомир**. Двата пресечни пътя (в посока изток – запад) осъществяват най-късите връзки между Тракийската низина и долините на реките Струма и Вардар⁶. Основното трасе **София – Разлог** е военно-стратегически и сакрален път, създаден още в трако-римската епоха като част от мрежата на древните пътища в Северна Рила

⁵ „През втората и третата четвърт на XV в. в хода на османските завоевателни походи към Западните Балкани ... най-удобният път за достигане от Югоизточна Тракия до западните балкански земи се оказва този, който минавал от изток на запад през северните и централни части на областта. Основните пунктове на тази пътна артерия са днешният град Пазарджик, днешният град Самоков, дн. град Дупница, после – Блъджа (Кюстендил), Крива паланка, Страцин, Куманово, Скопие.“ (Матанов 2000: 54–55) Вж. също и Паскалева 1986: 77.

⁶ Софийското поле е ключ за *Via militaris* и вход за долините на реките Вардар и Струма, а пътят Самоков – Долни Пасарел – София е негов успореден и дублиращ път. Същевременно Самоковската котловина е ключ/вход към долините на реките Места, Струма и Вардар и е най-късата връзка между Горнотракийската низина и долините на тези реки: „3. *Шоссейная дорога Радомиръ – Д. Диканя – Самоковъ – Ихтиманъ* и *далее участокъ дороги София – Филипополъ (No. 1) ... 4. Шоссе Кюстендилъ – Дубница – Самоковъ – Баня – Белево – Т.-Пазарджикъ, и отсюда или по дорогъ Софія – Филипополъ (No. 1), или через Баба-баиръ на Филипопольско-Пещерской дороге (по правому берегу Марицы) въ Филипополъ.*“ (Бендерев 1890: 482–483)

(Рангочев 2008), поддържан и използван през Българското средновековие, а по-късно присвоен конфесионално и етнически от османците чрез ритуалното „потурчване“ на погребаните в двата края на Самоковската котловина български царе *Иван Шишман* и *Георги* (преноминирани на *Касъм Ефенди* и *Хъдрелез*). През XIX век пътят от София през с. Долни Пасарел⁷ за Самоков и от тук за Рилския манастир е официалният път между Града и Манастира. „*Дорога София – Пасарелъ – Самоковъ и отсюда, долиною Белаго Искера чрезъ Демиръ – капу (в главныххъ Родопахъ), въ Баню и далее, долиною Месты, въ Неврокоп, а от последняго пункта – въ Сересъ*“ (Бендерева 1890: 461). На водослива на реките Бели Искър и Черни Искър е кръстопътят между пътищата през *Демир капия* (Моллов 2001: 246) за долината на р. Места и поклонническия път за Рилския манастир: *Прека река – Суото езеро – Кобилино бранище – Пазар дере* и оттам за долината на река Рилска⁸. Едва ли е случаен фактът, че именно по този път са минали мощите на св. Иван Рилски по време на пренасянето им от В. Търново в Рилския манастир през 1469 г. (Рангочев, 2000; Рангочев 2011б).

2.3. Същевременно голям брой от монасите в манастира са от Самоковско. Йерей Йоан от с. Белчин участва в пренасянето на мощите на св. Иван Рилски през 1469 г.⁹; има засвидетелствани игумени от гр. Самоков (Тренкова 2012: 40–43) и Самоковско (Темелски 2000: 202) и пр. И така до ден днешен – в настоящия момент в Рилския манастир също има монах от Самоков.

2.4. Връзките на много населени места от Самоковско с Рилския манастир са стари, а за тяхното начало се пазят смътни спомени. Така

⁷ Показателно е името, с което е било известно село Долни Пасарел в края на XIX век – „*село Пусты Пасарел*“. (Каранов 1991: 141)

⁸ Съвременният път Самоков – Дупница – Кочериново – Рила – Пастра – Рилски манастир става актуален едва от средата на XX век – още повече, че самоковският митрополит през Късното средновековие и Възраждането резидира в Самоков, а в Дупница има само владишки дом. (Темелски 2000: 153–182)

⁹ „*Поименно те бяха тези: йеромонах кир Теофан, йеромонах кир Варлаам, брат Келасий, пресвитер Йоан от Белчин и някои други.*“ (Владислав Граматик 2013)

например за селата от Искровеце (долините на реките Бели Искър и Черни Искър) и особено Говедарци (*Мацакурово* или *Българе-Говедари*), които са част от икономическото пространство на манастира, се говори, че са населени от манастирските говедари, които остават да живеят по летните пасища след разоряването на манастира от османците през XV век (Мазганов 1988: 10–13). Други жители на Самоковско също пряко свързват своето битие с Рилския манастир – пандурите на манастира са от Самоков. Христо Чакър – бъдещият Чакър войвода от Самоков, отива в Рилския манастир, за да получи благословия, пари и обмундирование за своята хайдушка дейност: *„Материалното и бойно приготвяне, при тогавашните условия, било много труден въпрос. Христо Чакър* измислил да прибегне към услугите на близкия, богат с всички средства *„Рилски манастир“*. Той често пъти отивал през планината на гости на сродника си *Отец Митрофан*, в Рилския манастир. Той бил посветил в намерението си, както *Отец Митрофан*, така и игумена на манастира. Бил добил одобрение и съчувствие. Бил издействал да му се приготвят оръжие, бойни припаси, стъкмяване, облекло, обувки и походни хранителни припаси за 40 човека. Също – по даден от него образец и бойно знаме. Тия предмети трябвало да се пазят в манастира до поискване.“ (Катранджиев 1942: 21) Две десетилетия по-късно, на 19.05.1854 г., четата на Чакър войвода спасява манастира от ограбване, като ликвидира шайката на албанския разбойник Ибрям Лека и самия него (Катранджиев 1942: 71–78). Даренията на жителите на Самоковско за Рилския манастир са също добре известни. В края на XVIII в. самоковският митрополит Филотей (станал митрополит на Самоков от Цариградската патриаршия след ликвидирането на Ипекската патриаршия и присъединяването на Самоковска митрополия към Цариградската патриаршия) заедно с богатите самоковци финансира построяването на риломанастирската гробищна черква „Въведение Богородично“ (Темелски 2000: 174–175). Така заможните жители на Самоков получават правото да поставят след препогребване костите на своите покойници в манастирската костница. По всяка вероятност тази практика е поддържана от самоковци до средата на XIX в. Следващите митрополити и самоковски граждани

продължават активно да подпомагат манастира – митрополит Йеремия заплаща през 1844 г. зографисването на централния купол на главния манастирски храм (Темелски 2000: 180).

3.0. Фолклорната култура на Самоковско показва силни сакрални връзки с Рилския манастир, а град Самоков и регионът много отдавна са в центъра на риломанастирското културно пространство (Малчев 2001: 22–29).

3.1. Според фолклорните предания от Самоковско (и особено от с. Доспей) след битката при *Цареви кладенци* убитият цар Иван Шишман литва към Рилския манастир, за да се самопогребе, държейки отрязаната си глава под мишница¹⁰: *„От векове в Самоков се предава, от поколение на поколение, интересната и любима на самоковци легенда, че Цар Иван Шишман, е бил дал последното си решително сражение на турците на обширното равно поле, на юго-запад от града, наречено „Рудежо“, на Димитровден 1382 г. Сражението било траяло няколко дена. Денем се водил боя в полето, а нощем българите се оттегляли на Доспейския баир, а турците зад Искъра. Сражението, по причина на бройното надмощия на турците било изгубено. Царят се биел отчаяно в редовете на бойците. За да не падне царят „роб“ (пленник) на турците, което според тогавашните военно-политически обичаи, било носило грозна последица, целият народ да бъде „роб“ на победителите (да имат право да го продават, – както „арапите“), Цар Иван Шишман бил заповядал на биещия се рамо до рамо с него телохранител – „арапин“ (негър) да му отсече главата. Тя била подскочила пет пъти на земята. На всяко място, където се била допрела до земята, бил изврял „кладенец“ (извор). Това са, още съществуващите и до днес (на Рудежо), така наречените „Цареви кладенци“. През нощта, обезглавеният цар си вземал главата и тръгнал за „Рилския манастир“. Сутринта, когато се бил вече възкачил на „Доспейския баир“, съзряло го овчарче, което учудено, извикало: „тате, я виж, човек без глава, ходи и си носи главата под мишница.“ След тия думи, веднага царят паднал и умрял. На същото място бил и погребан. И сега на това*

¹⁰ За сакралната кефалофория вж. Малчев 2003, Димитрова 2007, Малчев 2011.

място има продълговата купчинка около три метра дълга. Самоковци е наричат „**Иван Шишман**“. Турците я наричат Касъм Ефенди. Турците били обрязали тялото и го нарекли Касъм – Димитри. Касъм на турски значи Димитри, защото сражението било станало на Димитровден.“ (Кантарджиев 1940: 3–4) Според фолклорните предания¹¹ (не само гореописаните) цар Иван Шишман е погребан на *Шишманов връх*, а османците посмъртно (!) го „потурчват“ – т.е. предполага се post mortem ритуално обрязване и „приемане“ на исляма. Освен това турците редовно се качват на върха на поклонение на гроба на потурчения български цар, когото назовават *Касъм ефенди*, и (неясно защо!) оставят върху гроба му камъни. Българите

¹¹ Вж. напр.: „Преданието казва следующето за тях: в последния бой, който е станал в Самоковско поле, един арапин отрязал главата на царя Иван Шишмана и гдето паднала, извърля един голям кладенец, а подир като скакала още шест пъти, то се образували шест кладенци, а че подир си взел главата и бегал за в Рилски манастир, но като се качил на върха на Доспейската гора, видяло го едно овчарче и казало на баща си, тате, погледни, човек си взел главата под мишици и търчи, та че от тези речи му се замаяла съвестта и той паднал там, пак там го и погребали.“ (Митрева 2009: 41); „На войските, идеци от Костенец, било дадено сражение от българите при местността „**Сефер чешма**“, на български **бойна чешма**, на тогавашния път Костенец – Самоков. Българите тук успели да задържат турците, но не за дълго време. На второто турско войсково тяло било дадено сражения из чамурлийската и искърската долини; срещу с. Злокучане един извор носи и днес името „**Бойов кладенец**“. <...> Най-ужасното сражение станало между „**Дъбова глава**“ и с. Доспей. Така, до преди освобождението Долнята махала в Самоков носила името **Лешкар махала**, което значи място утърнало в човешки трупове. Там, навярно, бил даден най-силния отпор от българите на турците; там според преданието, взел участие лично и сам **Ив. Шишман**; там бил убит и тогавашния самоковски митрополит. След туй боят се пренел от левата страна на Искъра при местността Цареви кладенци, където Шишман бил ранен на седем места, та от туй изврели седем извора. Раненият цар се оттеглил в крепостта **Доспад** на боярина си Досю и там починал. Турците, като превзели тия места, обрезаха трупа на Шишмана, потурчили го, като го нарекли Касъм ефенди. Всяка година ходили на гроба му да се покланят.“ (Семерджиев, Хр. 1984: 105 – 106)

от своя страна непрекъснато разхвърлят поставените от турците камъни. Погребват царя на *Шишманов връх*, който се намира от лявата страна на водослива на Бели и Черни Искър¹².

3.2. В периода между войните (1920–1940 г.) младите семейства (женени до една година преди 15 август) от цялата Самоковска котловина и Долнобанското корито са длъжни да отидат на поклонение в Рилския манастир за празника „Успение на Пресв. Богородица“ (Голяма Богородица). Поклонниците тръгват сутринта на предишния ден с каруци по днешния път Самоков – Дупница – Кочериново – Рила – Пастра – Рилски манастир или пеша по старите пътища през Рила планина – *Прека река* – *Суото езеро* – *Кобилино бранище* – *Пазар дере* и преспиват на *Кобилино бранище* или на *Кирова поляна*. В утрото на празника слизат в манастира, вземат участие в литургията, целуват мощите (ръката) на св. Иван Рилски и се прибират обратно по родните си места. Алкохол не се носи – „Отиваш на черква!“¹³. Привечер младите семейства вече празнуват в собствените си населени места. Днес (края на ХХ и началото на ХХІ в.) това също е валидно, но по обясними причини без стриктната календарна и времева детерминация от миналото. Не е задължително да се отиде точно на „Успение Богородично“. Естествено ходи се с кола или автобус. Новата лека кола (микробус, автобус ...) също се осветчава „на манастир“, като се счита, че дори самото отиване на колата до Рилския манастир я осветчава. Добре е да се приеме християнско кръщение в манастира – особено от онези, които не са били кръстени преди преврата от 10.11.1989 г. и са „на възраст“.

3.3. Редица елементи от фолклорната култура на Самоковско показват, че и преди, и сега комуникацията с Рилския манастир е принципно различна в сравнение с други региони. В Самоковско липсва практиката да се вземат (изкопават?) дървета и храсти от Рилската обител и да се засаждат в дома или на важни сакрални топоси на се-

¹² Важно е да се подчертае, че в Рилския манастир, крайна фолклорно-митологична цел на безглавия цар Иван Шишман, в съборната църква „Рождество Богородично“, е погребан през август 1943 г. и българският цар Борис III.

¹³ Вж. Приложение I.

лицата. Тази практика обаче е типична за отдалечени селища, които не влизат пряко в риломанастирското културно пространство¹⁴. Така например Васил Нешов от с. Боженица, Ботевградско, осведомител по време на теренната етноложка експедиция на Асоциация „Онгъл“ през 2000 г., си спомня, че баба му е взела от Рилския манастир едно дърво „еландра“ и го е засадила на оброка „Св. Димитър“¹⁵. Характерен пример в това отношение се съдържа и в поведта „Гераците“ на Елин Пелин: „*Всред широкия двор, в който можеше да се смести една махала и който околоръст бе ограден като кале с бели зидове, се издигаше високо и право като стрела самотен кичест бор – единственият бор в цялата околия. Той бе донесен като малко борче от светите рилски гори и посаден тук в незапомнени времена от прадедите на Гераците. Това бе тяхното семейство знаме, с което се гордееха. Под неговата света сянка бяха отраснали няколко поколения. Под нея бяха преживели последните си дни много старци от рода им.*“ (Елин Пелин 2008)

4.0. Пространствената схема на Рилския манастир разкрива неговата конституентна връзка с град Самоков и Самоковската митрополия. Манастирът има две порти, които са разположени приблизително по оста североизток – югозапад. „*Има две порти велики и крепки железни двуканатни (ици канатлии), една от западната страна (която е и главна), и нарича се, самоковската порта. От тия две порти, едната води към Дупница, а другата към Самоков, от които и градове имат наименование.*“ (Неофит Рилски 2011: 79) От североизточната страна е *Самоковската порта*, в която завършва пътят от Самоков през Рила планина (*Прека река – Суото езеро – Кобилино бранище – Пазар дере*) за манастира, а от югозападната страна е *Дупнишката порта*, където свършва пътят от долината на река Струма по течението на река Рилска за манастира. Неясно защо, но именно град Дупница е дал името на портата, а не някой от другите

¹⁴ За културното пространство на Рилския манастир вж. Малчев 2000.

¹⁵ Вж. Приложение II. Под „еландра“ осведомителят вероятно разбира ‘олеандър’ или ‘зокум’ – южно лечебно растение с явна „културна“ характеристика, което се отглежда преди всичко изкуствено. Дръвчето, засадено на оброка, днес е изсъхнало.

(по-)значими градове от поречието на река Струма. Така или иначе двата централни града на Самоковската митрополия – град Самоков (митрополитският център) и град Дупница (домът на митрополита) (Темелски 2000: 171), номинират и определят входовете на манастирската обител¹⁶. От своя страна, сакралното манастирско пространство е структурирано и номинирано от манастирските църкви с техните главни престоли: 1. Централният манастирски храм (до 1833 г.) е посветен на „Рождество Богородично“ и е зографисан с пари на митрополит Филотей и самоковци; по-късно пак митрополит Йеремия и самоковци дават пари за зографисването на новия манастирски храм, който е със същият патрон (Семерджиев 1913: 18–21); 2. Гробищната църква на манастира е „Въведение Богородично“, ктитор е самоковският митрополит Филотей; 3. В метоха „Орлица“ – „Св. св. ап. Петър и Павел“; 4. В скита „Св. Лука“ – „Покров Богородичен“; 5. В метоха „Пчелина“ – „Успение Богородично“. Главните престоли на четири от петте самоковски църкви също са посветени на Пресв. Богородица: 1. *Митрополитска* – „Успение Богородично“; 2. *Бабите* – Девически манастир „Покров Богородичен“; 3. *Долна махала* – „Въведение Богородично“; 4. *Бельова църква* – „Рождество Богородично“¹⁷; 5. *Гробищната* – „Св. Николай, архиеп. Мирликийски, чудотворец“. Всички тези съвпадения на главните престоли на риломанастирските църкви и на църквите на гр. Самоков показват, че самоковското градско сакрално пространство и сакралното пространство на Рилския манастир притежават ярка и значителна структурна близост.

5.0. За съжаление до днес един важен и знаменателен факт не е намерил тълкувание в научната литература – в нито едно населено място от Самоковската котловина и Долнобанското корито няма оброк, параклис или църква, които да са посветени на св. Иван Рилски

¹⁶ Йеромонах Неофит Рилски ясно посочва къде в географското пространство на България се намира Рилският манастир: „<...> лежи под 42.20 градус на широта, а 41.10 на долгота, между градов Самокова, Дубници, Джумая и Разлога.“ (Неофит Рилски 2011: 29)

¹⁷ Ранните стенописи в *Бельова църква* насочват към заключението, че тя е била „Св. Николай, архиеп. Мирликийски, чудотворец“. При възстановяването ѝ през 1866 г. обаче е посветена на „Рождество Богородично“.

(Рангочев 2003). Но – присъствието на св. Иван Рилски в градските църкви е повече от конституентно. Сред иконите от царския ред на иконостасите на градските църкви (без гробищната „Св. Николай“) има икона на св. Иван Рилски, а в две църкви има посветени нему допълнителни престоли. В *Митрополитската църква* „Успение Богородично“ десният престол е посветен на св. Иван Рилски, иконата е последната от дясно на царския ред. В църквата „Покров Богородичен“ на Девическия манастир¹⁸ левият престол е посветен на св. Иван Рилски, а иконата му е на северната стена пред иконостаса. В *Долномахаленската църква* „Въведение Богородично“ иконата на св. Иван Рилски е от лявата страна на царския ред до иконата на Пресв. Богородица, т.е. на мястото, където в някои църкви стои храмовата икона. В *Бельова църква* „Рождество Богородично“ иконата на св. Иван Рилски е в левия край на иконостаса, има и стенопис на светеца от Никола Образописов (1868–1869 г.) на южната стена до иконостаса. В периода XV – началото на XVIII в. *Бельова църква* вероятно е единствената църква на гр. Самоков и изпълнява функцията на митрополитска църква. Разкритите при реставрационни дейности през 1994–1996 г. стенописи от началото на XVII в. показват, че Н. Образописов зографисва св. Иван Рилски върху доста рядък стенопис от XVII в. – „Св. Богородица на трон с два архангела“. От този период (XVII в.) в югозападния ъгъл на църквата е изобразен на южната стена св. Иван Рилски, а на същия ред от запад са други трима западнобългарски светци анахорети: св. Гавриил Лесновски, св. Прохор Пшински и св. Йоаким Осоговски. И накрая – в гр. Самоков и населените места от Самоковско за признак на правилно молитвено поведение се счита, че при споменаването от свещеника на името на св. Иван Рилски¹⁹ в края на всяка неделна или празнична литургия

¹⁸ Девическият манастир „Покров Богородичен“ е известен в самоковския градски говор като *Бабите*.

¹⁹ „*Възкръсналият от мъртвите Христос, истинският наш Бог, по молитвите на Своята пречиста и преблагословена света Майка (името на храмовия светец), на светите славни и всехвални апостоли, на светите славни и добропобедни мъченици, на преподобните и богоносни наши отци, на светите равноапостолни славянобългарски просветители Методий и Кирил, на светия благоверен цар Борис-Михаил, на светия отец наш Климент*

присъстващите миряни трябва да се прекръстят с лек поклон към иконата или стенописа на светеца.

ЛИТЕРАТУРА

Бендерев 1890: Капитан Бендерев, Ат. Военная география и статистика Македонии и соседних съ нею областей Балканскаго полуострова. С.-Петербургъ.

Владислав Граматик 2013: Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир. – Интернет източник: <http://slovo.bg/showwork.php3?AuID=452&WorkID=15780&Level=1> (05.02.2013)

Демус 2012: Демус, О. Мозаики византийских храмов. – Интернет източник: <http://www.krotov.info/history/08/demus/demus01.html#b13> (05.02.2013)

Димитрова 2007: Димитрова, Ц. Мотивът за сакралната кефалофория в преданията за гибелта на цар Иван Шишман в Самоковско. – В: Год. Асоц. „Онгъл“. Т. VIII. Владетелят и светецът, ч. 2. С., 15–22.

Елин Пелин 2008: Елин Пелин, Гераците. – Интернет източник: <http://chitanka.info/text/5624-geratsite> (05.02.2013)

Кантарджиев 1940: Кантарджиев, Т. Самоковският освободителен деец Чакър-войвода. Непобедим герой за свободата на България. Покровител на българите. Обуздател на турците (1815–1855). С.

Каранов 1991: Историко-топографически бележки за Урвичкият манастир (в Софийско). – В: Каранов, Е., Роден съм българин. С., 140–148.

Литургия 2013: Божествена литургия от светия наш отец Йоан Златоуст. – Интернет източник: http://bg-patriarshia.bg/index.php?file=divine_ioan.xml (05.02.2013)

Мазганов 1988: Мазганов, Д., Говедарци, С.

Малчев 2000: Малчев, Р. Фолклор и православно християнство (По наблюдения върху културното пространство на Рилския манастир). – Български фолклор, № 3, 52–62.

Малчев 2001: Малчев, Р. Православното манастирско културно пространство и фолклорът (По мат. от българските земи след края на IX в.). – В: Год. на Асоц. „Онгъл“. Т. II. Култ и обредност. С., 22–29.

архиепископ, Охридски чудотворец, на преподобния наш отец Йоан, пустинножител Рилски, чудотворец (подчерт. мое – К. Р.), *на светия наш отец Йоан Златоуст, архиепископ Цариградски, на светите и праведни богоотци Йоаким и Анна, на светия (името на светеца на деня), чиято памет честваме, и на всички светии да ни помилва и спаси като благ и човеколюбец.*“ (Литургия 2013)

Малчев 2003: Малчев, Р. Един фолклорен отглас от старобългарския култ към коня, язден от човешка глава. – В: Известия на Историческия музей – Кюстендил. Т. VII. В. Търново, 233–237.

Малчев 2011: Малчев, Р. Сакралното безглавие в контекста на балканската и евразийската традиция (I. Фолклорна реализация на мотива от Веллингград). – В: Littera et Lingua Series Dissertationes 2, „Време и пространство във фолклора и литературата“. Ред. Д. Беличовска, А. Бояджиев, Р. Велева. – Интернет източник: <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/images/stories/series/dissertationes/volume2/lili-series-dissertationes2-2-malchev2011.pdf> (05.02.2013)

Матанов 2000: Матанов, Хр. Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV–XVI век. С.

Митрева 2009: Митрева, Н. Непубликуван текст от Самоков за цар Иван Шишман от 1878 г. – В: Год. на Асоц. „Онгъл“. Т. VIII. Владетелят и светецът, ч. 1. С., 31–50.

Моллов 2001: Моллов, Т. „Демир капия“ („Железни врата“) – произход и място в пространствения модел на българския коледен цикъл“. – В: Год. на Асоц. „Онгъл“. Т. II. Култ и обредност. С., 241–247.

Неофит Рилски 2011: Йеромонах Неофит Рилски. Описание на Рилския манастир (Фототипно издание). С.

Паскалева 1986: Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII–XIX в. (Социално-икономически анализ). С.

Рангочев 2000: Рангочев, К. Антропонимът „Иван“ в българския юнашки епос (Пътят на мощите на св. Иван Рилски от София до Рилския манастир през 1469 г. – В: 1100 години култ към св. Иван Рилски. С., 37–55.

Рангочев 2003: Рангочев, К. Светци и святост в Самоковско. – В: Год. на СУ „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 92 (11), 2002, 67–73.

Рангочев 2008: Рангочев, К. Цар Иван Шишман и сакралната топография на Самоковско. – В: Митология. Изкуство. Фолклор (МИФ). Т. XIII. С., 235–250.

Рангочев 2011a: Рангочев, К. Фолклор и история II: сакралното пространство. – В: Littera et Lingua Series Dissertationes 2 „Време и пространство във фолклора и литературата“. – Интернет източник: <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/images/stories/series/dissertationes/volume2/lili-series-dissertationes2-rangochev2011.pdf> (05.02.2013)

Рангочев 2011b: Рангочев, К. Фолклорните сведения за пътя на мощите на св. Йоан Рилски през 1469 г. от Средец до Рилския манастир. – В: Културното наследство на Рилския манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му. С., 20–28.

- Семерджиев 1913:** Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. С.
- Синтрон 2012:** Синтрон. – Интернет източник: <http://www.patriarchia.ru/db/text/142169.html> (05.02.2013)
- Темелски 2000:** Темелски. Хр. Самоков през Възраждането. С.
- Тренкова 2012:** Тренкова, Р. Откровение. С.
- Хаджиангелов 2006а:** Хаджиангелов, В. Проучвания на обект „Шишманово кале“, гр Самоков – В: Археологически открития и разкопки през 2005 г., С., 384-386.
- Хаджиангелов 2006б:** Хаджиангелов, В. Ново раннохристиянско селище край Самоков. – В: Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. С., 78–82.
- Хаджиангелов 2010:** Хаджиангелов, В. Новооткрита ранновизантийска базилика на обект „Шишманово кале“ при гр. Самоков. – В: Год. на СУ „Св. Климент Охридски“. Т. 95 (14), 2006, 101–105.

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ПОКЛОНЕНИЕ В РИЛСКИЯ МАНАСТИР

Росен Малчев: Сега, аз исках да те питам, фактически, старите хора какво разправяха за свети Иван Рилски. Като светец как го обясняват, как са го обяснявали на по-младите?

Александър Ласкин: Е, как са го обяснявали. Това е Рилския манастир, т'ва е един от най-старите манастири в страната. Богат манастир — на времето тоя манастир е разполагал с много животни. Там е имало овце, крави. Той е бил много богат манастир. Рилския манастир е бил много богат. Там е имало калугери.

Р.М.: Това е мъжки манастир, така ли.

А.Л.: Мъжки манастир, не девически, мъжки манастир.

Р.М.: Добре, а нали негов покровител е свети Иван Рилски.

А.Л.: Свети Иван Рилски.

Р.М.: Той какво е... какви, заради какво е станал светец, какво казват хората?

А.Л.: Ами казват хората, че е бил <...>

Р.М.: Става дума със турците ли се е бил, праведен, такъв, нали, без грехове ли е бил...

А.Л.: Ами той е бил набожен човек. Преданието е такава и това са го кръстили на негово име свети Иван Рилски.

Р.М.: Ами той помагал ли е на някого от селото? Хората за какво му се молят като отидат в манастира?

А.Л.: Не, те, не знам. За помощ не знам, обаче черква там се е държала, свещениците и така нататък. Отивали са хората за помощ, за болести.

Р.М.: Аха, за болести.

А.Л.: За болести отивали са там на манастира. Викат, кой има болно дете, като ходи на манастир, се предполага да се подобри, да оздравее. Ако нещо смъртни случаи има в къщата трябва да са <...>

Р.М.: Добре, а там като отидеш в манастира, какво правиш? На църква ли отиваш първо, или как?

А.Л.: Не. Отиваш първо...

Р.М.: Или се настаняваш първо?

А.Л.: Първо отиваш, настаняваш са така. Имаше стаички такива. Багаж си оставяш след това черква. Целия ден от сутринта до вечерта се си имаше богомолци, млади, стари хора, всекакви хора. И държеше се черква.

Р.М.: А трябваше ли да се донесе от манастира във селото някакъв подарък?

А.Л.: Имаше вече икони...

Р.М.: В смисъл — малки.

А.Л.: Е па малки, малки, малки, не големи такива, малки икони и разни кръстчета, разни такива. И си купувахме за спомен. Се оставаше вкъщи, че т'ва е... даже имаше надпис на тех — свети Иван Рилски. Имаше надписи и се донасяше. Т'ва е за здраве.

Р.М.: Да. За здраве да е.

А.Л.: На къщата, нали. За спомен.

Р.М.: А връщането пак по същия път беше?

А.Л.: Връщането по същия път. После се направи, нали теснолинейката мина доле през вече...

Р.М.: Да, през Кочериново.

А.Л.: Не. През...

Р.М.: Рила.

А.Л.: Рила и мина доле. С'а е град Рила, тогава беше село.
Р.М.: Аха. Тука от кои села наоколо ходеха на Рилския манастир?
А.Л.: От тука ходеха от Продановци, от Доспей, от Драгошиново, Бели Искър, Мала черква, Говедарци. Тия се ходехме пеша.
Р.М.: М-хм. По тоя път.
А.Л.: По тоя път. А даже ние сме ходили и със каруците.
Р.М.: Как с каруците?
А.Л.: От тука баща ми впрега конете. Направеше спецялен, да ни не вали дъжд, така се наречено кучия. От дървета направено така и отгоре, немаше брезенти, на времето немаше, майка ми, лека ѝ пръст, отгоре със черги покриеме. Вътре храната, вътре за конете сено, фураж за конете, храна за хората. И от тука, пътя, Станкетото (гр. Станке Димитров, дн. Дупница — бел. зап.). Сутринта рано се тръгва. У Станкетото. От Станкетото, пътя, за Благоевград пътя, вий сте ходили, с него се минава нагоре село Стоп, ъ-ъ село Рила. С'а е град. През Рила, Стоп, айде горе, там имаше една местност, до вечерта се стигаше у Рилския манастир. Аз съм ходил със баща ми няколко пъти със конете. И тогава се ходеше масово. Със каруците, събират се няколко роднини и приятели, заедно четири-пет каруци да си помагат, да си почиват. И ше обедваме некъде, слизат, хранят си конете и се ходи на Рилски манастир.
Константин Рангочев: Добре, а като се ходи на Рилския манастир, пиене носеше ли се?
А.Л.: Пиене рядко се носеше.
К.Р.: Е тогава, например, на Богородица какво носиш — постно или блажно ядене?
А.Л.: А блажно, бе. Е, едни си носеха постни неща, едни, ама, какво си носиш постно? От дома не моа напраиш фасул <...>? Носеше се ядене. От тука майка ми направи погача, пита така направи, ядене се зимаше.
К.Р.: Значи пиене, викаш, рядко се носеше?
А.Л.: А, бе, носеше се, обаче за пиене нема да говориме, щото не се пиеше там. Отиваш на черква...
К.Р.: Отиваш да се молиш на Бога.
А.Л.: Отиваш да се молиш, а (не) да се напиваш. Нали?
К.Р.: Да.

Архив на Асоциация „Онгъл“ – с. Доспей, 2004 г. Папка № 1. Инф. Александър Иванов Ласкин, р. 1917 г. в с. Доспей, обр. IV отд., мийнър, овчар. Зап. К. Рангочев и Р. Малчев на 15.07.2004 г. в с. Доспей.

ПРИЛОЖЕНИЕ II

КУРБАНИ ВЪВ БОЖЕНИЦА

Р. Малчев: А там сега, примерно на „Светого Димитър“ има акация.

В.Нешов: Има и изсъхна.

Р.М.: А преди?

В.Н.: Преди беше липа. Яз два пъти садих и имаше едно „еландра“ му викат, „еландра“, донесена е от Рилския манастир, чак. Мойта баба бе го донасала, някои малки дръвчета от там, като одиле са донасале и ...

Р.М.: Едни такива листа?

В.Н.: Аха. Дълги, много дълги.

Р.М.: И цъфти на цвет такъв – бело, червено.

В.Н.: Бело, червено да не е на реса, като акацията така подобно това е. Като акацията. А и сега изсъхна, без дърво е даже сега.

Р.М.: Е твойта баба кога ги е донесла е тия, „еландрите“?

В.Н.: Е, е, тя кога ги е донела. Много отдавна, чак ...

Р.М.: Специално е ходила и ги е донесла?

В.Н.: Е, от там одеа на манастира, одеа си сека година, одеа си група, и имало такива декоративни дръвчета, които са носат по такива черковни сгради, нали, за църкви, текива, за гробищата некаде така, такива работи. Тя бе донела две дръвчета. Та я тука засадила едно, та я не моа очиста местото, ногу са лови, ногу са лови, има и сега, пълно е. Сека година го чиста, чиста и не мое ги очиста, пускат корен. <...>

Архив на Асоциация „Онгъл“ – с. Боженица, 2000 г. Папка № 1. Инф. Васил Нешов Йотов, р. 1918 г. в с. Боженица, обр. VIII кл., механизатор в ТКЗС, майка – Тишовци от мах. Чекотина, баща – Неделковски. Зап. Р. Малчев и К. Рангочев на 08.07.2000 г. в с. Боженица.

**THE RILA MONASTERY AND THE TOWN OF SAMOKOV:
MODELS OF COMMUNICATION**

Konstantin Rangochev

'Ongal' Association of Anthropology, Ethnology, and Folklore Studies

Abstract

The paper discusses the models of folklore communication between the town of Samokov and its region and the Rila Monastery, in particular the relations between the metropolitan center Samokov and the Rila Monastery are focused which seem to be very old. There is a legend that after Tsar Ivan Shishman was killed in a battle near Samokov, he “fled” to the Rila Monastery and was buried there. Also, it is said that in the 19th century (in the Ottoman period), the haidut Chakar Voevoda from Samokov received money and weapons from the monastery. Further, the citizens of Samokov donated money to build the ossuary in the monastery and they had the right to bury there their dead. In the 20th century in the period between the two world wars, the newly married couples were expected to visit the monastery on the feast of the Dormition of the Theotokos. Today the young couples also go to the monastery but not necessarily for this Church feast. There are similarities in the altars of the churches in Samokov and of the churches and chapels in the region of the Rila Monastery. It seems that there are structural similarities between the sacred urban space in Samokov and the sacred space in the vicinity of the Rila Monastery. Still, there is no church or chapel in Samokov which are dedicated to St. John of Rila, the patron of the Rila Monastery. However, all the churches in Samokov have his icons placed on their iconostases.